

INDRUKKEN UIT TOGO

Aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam wordt binnen de vakgroep Politieke en Sociale Geografie veel onderzoek gedaan naar de ontwikkelingskansen van droge en afgelegen gebieden in Afrika. Kenmerk van die gebieden is dat die kansen gering zijn en, ondanks dat, toch steeds meer opgenomen dat de ontwikkelingskansen daar gering zijn en dat deze gebieden desondanks toch steeds meer opgenomen worden in de nationale economie. In het onderzoek staan de gevolgen van die integratie voor de lokale bevolking centraal.

Leo de Haan deed in Togo onderzoek naar zo'n regio, het Noorden. Hij noteerde voor ons zijn indrukken.

Togo is één van de kleinste landen in Afrika. Zo'n 2,7 miljoen mensen wonen op een oppervlakte van anderhalf maal Nederland. Een dun bevolkt land dus, op enkele, ook voor Afrikaanse begrippen, dicht bevolkte streken na.

In 1984 is het precies honderd jaar geleden dat de Duitsers aan de Togolese kust hun eerste Afrikaanse kolonie of 'Schutzgebiet' vestigden. Omdat Togo ingeklemd lag tussen de Britse Goudkust, het huidige Ghana, en het Franse Dahomey, nu Benin, was alleen een uitbreiding naar het Noorden mogelijk. Dit heeft geleid tot de lange smalle vorm van Togo. In het kielzog van de economische bloei in Ghana ontwikkelde Togo zich tot een welvarende kolonie, die vooral dreef op de door Afrikanen geproduceerde cacao, palmolie, mais, katoen en rubber. Deze ontwikkeling werd gestimuleerd door een zekere infrastructuur die de Duitsers lieten aanleggen. Bovendien waren veel Afrikaanse boeren en handelaren, lang voordat de Duitsers kwamen, al vertrouwd met productie voor de export en overzeese handel en wisten ze op de vraag naar deze producten in Europa in te spelen. Lang hebben de Duitsers niet van hun kolonie kunnen genieten. Na de beëindiging van de Eerste Wereldoorlog in 1918, werd Togo als mandaatgebied verdeeld onder Frankrijk en Engeland, die door de Volkenbond waren aangewezen. De Engelsen trokken hun deel bij Ghana en dat is sindsdien zo gebleven. De Fransen stimuleerden tot aan de crisis van de dertiger jaren de uitbreiding van de cacao- en koffieteelt. Daarna, tot aan de Tweede Wereldoorlog, beperkten ze

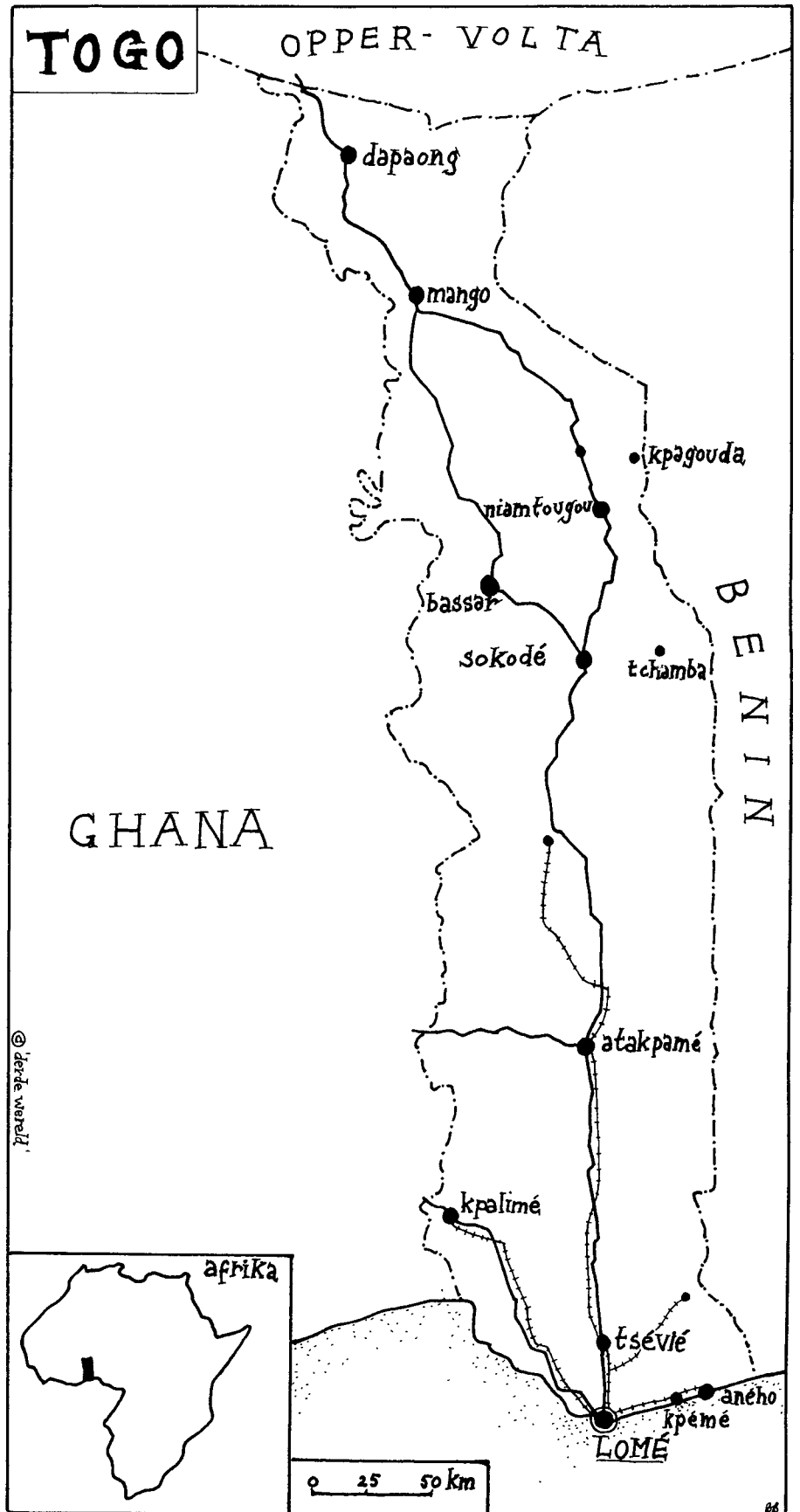

zich tot niet meer dan 'op de winkel passen'. Er ontstond een beweging die de beide Togo's tot een onafhankelijk land wilde verenigen. Nadat deze beweging mislukt was, werd Frans Togo, tegelijk met een hele rij andere Franse koloniën, in 1960 onafhankelijk.

Als ik 's avonds op het vliegveld van Lomé tussen een massa luchtreizigers beland die uit de Airbus stroomt, gaat er een gevoel van opluchting door me heen. Tussen het gedrang van de in het vaderland terugkerende Togolezen, een beetje onwennige en reikhalzend naar hun kinderen uitkijkende ouders van Franse vrijwilligers, internationale deskundigen die door de F.A.O. zijn gezonden om het land van advies te dienen, en de onvermijdelijke toeristen, zal mijn bagage vol paperassen ditmaal niet de aandacht trekken. Maar ik zit er naast. Zelfs de hulpkracht van de douane is al zo gewiekst dat hij in korte tijd een paar identieke balpennen met digitaal-klokje uit mijn koffertje weet te vissen die ik mijn kennissen cadeau had willen doen. En ik sta glimlachend als een boer met kiespijn één van de cadeautjes af, opdat ik de andere tenminste mag meenemen.

De volgende ochtend begint mijn bezoek aan allerhande 'Ministères', 'Instituts' en 'Services'. In dit land officiële toestemming voor onderzoek te krijgen is geen eenvoudige zaak. Op zichzelf lijkt men van het nut overtuigd, maar toch schrikt iedereen er tegelijkertijd voor terug het officieel goed te keuren. Niemand neemt daarom een beslissing en schuift die in de ambtelijke hiërarchie alleen maar door naar boven. Het van het Franse kolonialisme geërfde, dirigistische bestuursystemen wreekt zich hier zoals ook elders in Afrika. Alle beslissingen komen daardoor uiteindelijk bij de top terecht en blijven er noodgedwongen lang liggen. Naarmate men zich echter verder van het machtscentrum, de hoofdstad Lomé, verwijderd, wordt de beklemmende omarming van de bureaucratie zwakker en het leven losser. Toch heeft Lomé uiterlijk weinig van een dominerende hoofdstad. Er zijn zeker wel prestatieuze gebouwen en dure hotels te vinden, maar de overwegend uit laagbouw opgetrokken en door de snel groeiende 'bidonville' uitdijende stad geeft toch vooral de indruk van een flinke provincieplaats. Momenteel is het niet zo druk in de stad als normaal. Overal in de dorpen in de omgeving worden in deze tijd vruchtbaarheidsfeesten gehouden. Veel mensen trekken daarom enkele dagen de stad uit om in hun geboortedorp de feesten te kunnen bijwonen.

Aan de kust ligt de oude handelsplaats Aného, tevens één van de vele toeristische trekpleisters van Togo. Met bussen vol worden de toeristen naar Aného vervoerd. Wie over de kustweg langs vissersdorpen, gouden stranden en wuivende kokospalmen Aného bereikt, ondergaat een gevoel van teleurstelling bij de aanblik van verval. Voor en tijdens de Duitse kolonisatie was Aného nog een bloeiende handelsplaats. Hier begon vroeger de 'Slavenkust'. Toen de slavenhandel een aflopende zaak werd, schakelden de

Afrobraziliaanse handelaren — de 'Bréseliens' zoals hun nakomelingen nog steeds genoemd worden — de slaven in als arbeiders op hun oliepalmplantages en maakten van Aného een exporthaven van palmolie, lang voordat de Duitse kolonisatie een feit was. Maar nu zijn de handelshuizen aan de spoorlijn naar Lomé vervallen. De spoorlijn wordt bij gebrek aan vervoer waarschijnlijk gesloten. De kokospalmplantages lijden al jarenlang onder plantenziekten en de oliepalmen worden gekapt omdat de sterke palmwijn die uit de boom bereid wordt, veel meer opbrengt dan de olie uit de vruchten. De bevolkingsgroei in het achterland van Aného heeft geleid tot versnippering van akkers en uitputting van de bodem. Gastarbeid is deze regio dan ook niet vreemd. Al in de jaren dertig, toen de Duitsers inmiddels hun eerste en enige rendabele kolonie onder Engelsen en Fransen verdeeld zagen, trokken de mannen, en soms hele gezinnen, uit Aného weg naar de cacaogebieden in Ghana. In 1969 gooide de Ghanese overheid hen en alle andere buitenlanders het land weer uit in een poging de economische malaise op de gastarbeiders af te wentelen. Dit jaar bediende Nigeria zich van dezelfde formule. Vooral de Ghanezen, die in Nigeria werkten omdat de economie van hun land ook na 1969 bergafwaarts is gegaan, werden het slachtoffer. In lange stromen trokken ze over de kustweg door Togo naar Ghana. Met hen keerden naar schatting ook tachtig- à honderdduizend Togolezen naar hun geboortedorpen terug. Buitenlandse hulpverlening heeft maar een bescheiden bijdrage geleverd aan de voeding en opvang van deze vluchtelingen. Vandaar dat de Togolese overheid nu maandelijks een solidariteitsbelasting van vijf procent heft op alle salarissen. Immers, ook voor de Togolese overheid zijn de vette jaren voorbij.

Deze vette jaren waren gebaseerd op de fosfaatrijkdom. Deze grondstof is sinds de aanvang van de produktie in 1959 één van Togo's belangrijkste exportprodukten geworden. De fosfaatopbrengsten vullen een zeer groot deel van de staatskas, en leveren Togo de noodzakelijke buitenlandse deviezen. De bijdrage van het fosfaat aan de totale exportwaarde was in 1974 nog 76 procent. De wereldmarktprijs van het produkt daalde daarna echter sterk. In 1980 was het aandeel van het fosfaat in het totale Togolese exportpakket teruggelopen tot 65 procent. De traditionele exportprodukten als koffie en cacao werden daardoor weer belangrijker, maar hebben niet kunnen beletten dat Togo weer is teruggekeerd in de groep van 'Minst Ontwikkelde Landen'. Daardoor komt het land in aanmerking voor speciale leningen van de Wereldbank. Maar de eisen die de Bank stelt zijn hard: afstoting van onrendabele projecten, concentratie van fondsen in infrastrukturele werken en stimulering van rendabele exportprodukten.

De olieraffinaderij bijvoorbeeld, die pas in 1978 werd geopend en deels gefinancierd werd uit de fosfaatopbrengst, gaat weer dicht. Deze raffinaderij heeft even kunnen profiteren van het staartje van de Nigeriaanse olie'boom', toen de raffinagekapaciteit in Nigeria zelf tekort schoot. Het be-

drijf verwerkte voornamelijk Nigeriaanse olie en exporteerde die weer naar Nigeria. Maar ook op dit terrein ondervindt Togo de terugslag van de Nigeriaanse economie. Ook regionale samenwerking lijkt dus geen oplossing te bieden. Een ander produkt van regionale samenwerking, een fabriek in Tabligbo die de grondstof voor cementfabrieken in onder andere Togo, Ghana en Benin produceert, doet het beter. Maar dit projekt staat of valt met de activiteiten in de bouwsektor van de betrokken landen en juist die is erg konjunkturgevoelig.

De Togolese fosfaatsektor is nog steek een schoolvoorbeeld van een 'enklave-economie'. Er werken ongeveer vijftienhonderd arbeiders, verdeeld over de eigenlijke mijn, een 22 km lange spoorlijn uitsluitend voor het vervoer van de fosfaat, een concentratiefabriek in Kpémé aan de kust en een pier vanwaar de fosfaat wordt verscheept. Zelfs de spoorlijn die is aangelegd om de cementgrondstof uit Tabligbo af te voeren, werd via een aftakking van de centrale spoorlijn met Lomé verbonden, in plaats van met het dichtbij gelegen Kpémé. De fosfaatmijn kwam kort na de onafhankelijkheid in bedrijf en vergrootte gestaag de produktie. Nadat de Togolese overheid eerst een minderheidsaandeel had genomen in de van oorsprong Franse maatschappij Compagnie Togolaise des Mines du Bénin, gingen er in 1974 stemmen op om een meerderheidsaandeel te nemen. Kort daarop verongelukte het vliegtuig van president Eyadéma bij Sarakawa. De president kwam levend uit het wrak te voorschijn, maar de Franse mijneigenaren kregen wel de verdenking op zich geladen iets met het ongeluk van doen te hebben gehad. Op 2 februari 1974 werd de mijn dan ook genationaliseerd. Sarakawa is sindsdien een enorm monument rond het vliegtuigwrak rijker. De namen 'Sarakawa' en '2 Février' prijken op twee luxe hotels in Lomé. Dit is symbolisch voor het feit dat een deel van de fosfaatopbrengst in de toeristensektor is geïnvesteerd. De meeste verstandige aanwending van de fosfaatgelden is echter het uitgebreide watervoorzieningsprogramma dat sindsdien, ook op het platteland, is uitgevoerd.

Rurale ontwikkeling zal nog lange tijd de hoeksteen moeten vormen van de Togolese ontwikkelingspolitiek wil het grootste deel van de bevolking de vruchten van een welvaartsverhoging kunnen plukken. Tot in de meest afgelegen gebieden worden daarom allerhande projekten opgezet in samenwerking met talloze donorlanden. De Westduitsers in Sodoké, de EEG in Dapaong, de Wereldbank in de katoengebieden, etcetera. Allereerst is er aandacht voor exportgewassen als koffie, cacao en katoen. Deze gewassen zijn niet bestemd voor de lokale voedselvoorziening, maar worden afgezet op de buitenlandse markt. Dit is voor de projektorganisatie van belang, omdat daarmee het terugbetalen van de aan de boeren verleende kredieten verzekerd is en de rentabiliteit van het projekt niet in gevaar komt. De laatste jaren is er echter ook in onderzoek en kredietverlening een tendens waar te nemen in de richting van het stimuleren van de produktie van

voedselgewassen. Het is de vraag of deze positieve ontwikkeling met de naderende financiële crisis kan worden voortgezet. Nu al breekt een Belgische projectleider zich het hoofd over hoe de kredieten die uitstaan, ook weer geïnd moeten worden, als de verkoop van gewassen niet kan worden gemonopoliseerd. Werkelijk een dilemma want over vijf jaar is de externe financiering afgelopen en als het kredietfonds dan is opgedroogd, kunnen er ook geen kunstmest en zaden meer worden gekocht, worden de waterputten niet meer gerepareerd en vervallen de betonnen bruggetjes.

'Kleine-boeren-projecten-op-dorpsniveau' klinkt mooi, maar ze gaan vaak de mist in door gebrek aan onderlinge solidariteit en verantwoordelijkheidsgevoel bij de boeren. Voor een deel zijn de kleine-boeren-projecten daarvoor ook veel te grootschalig en proberen ze duizenden boeren te omvatten die nooit veel met elkaar te maken hebben gehad. Daar komt bij dat de boeren bijvoorbeeld weinig zin zullen hebben om wegen te onderhouden waarover naast een enkele boerenkar voornamelijk auto's van de marketingorganisatie rijden. 'Laten die dan ook de wegen maar onderhouden', zeggen de boeren. Alleen daar waar de aanpak werkelijk kleinschalig is, bijvoorbeeld een groep van zo'n vijf families die samen een ploeg kopen, is samenwerking een gedeelde verantwoordelijkheid blijkbaar wel mogelijk. Dat blijken dan ook de echte lichtpuntjes te zijn, maar op een dergelijke aanpak zijn Wereldbank en EEG niet berekend.

Toch zijn er niet alleen kleine en arme boeren in Togo. Wie de moeite neemt en de heuvels tegen de Ghanese grens gaat verkennen, komt in een gebied met heel wat grote en welvarende koffie- en cacao-boeren. De teelt stamt al uit de vroegste koloniale periode, toen de Ewe-stam in deze streek de kunst van hun broeders in Ghana afkeken en ook koffie en cacao gingen planten. Overigens zeer tegen de zin van de Duitsers, die er aanvankelijk een bedreiging van de bosreserves in zagen. Togo exporteerde vaak meer koffie en cacao dan het zelf produceerde. De prijzen werden net iets aantrekkelijker gehouden dan in Ghana. In feite dreef de Togolese economie lange tijd op de export van gesmokkelde Ghanese cacao en de import van naar Ghana gesmokkelde consumptiegoederen. Het schijnt in de straten van Lomé dan ook een stuk rustiger te zijn geworden, sinds Rawlings en consorten de Ghanese grens hermetisch gesloten proberen te houden.

Tussen de koffie- en cacaotuinen ligt nog een oud Duits kerkhof: 'Deutsches Friedhof' zegt de richtingaanwijzer. Ondanks de schitterende omgeving bekruipt me toch een onbehaaglijk gevoel, wanner ik na een lange, steile afdaling tussen de grafzerken rondwandel. Namen van koloniale ambtenaren, ontdekkingsreizigers, officieren en avonturiers, of misschien wel idealisten? Opschriften als 'Gestorven voor het vaderland', 'Gestorven ver van het vaderland' en 'Uitgezonden door het Kolonial Wirtschaftliches Komitee' doen de vraag rijzen of er in de loop der tijd werkelijk zoveel veranderd is. Ook nu nog is de buitenlandse aanwezigheid overal voelbaar. De

vraag die ik mezelf stel, is of de motieven voor die aanwezigheid in de afgelopen honderd jaar niet hetzelfde gebleven zijn. Een Nederlandse expert die voor de Wereldbank in Togo werkt, vertelt het me later eerlijk. 'Mijn goed belegde boterham', zegt hij, 'dank ik aan de onkunde in dit land. Wanneer ze het zelf konden, hadden ze me niet nodig. Nu verdien ik er goed aan.'

Maar buitenlandse deskundigen zijn niet de enigen die in Togo goed verdienen. Er is bijvoorbeeld ook een groep belangrijke handelsvrouwen die, net als in Ghana, via een netwerk van distributiekanaalen een belangrijk deel van het dagelijks leven beheerst en er een riant inkomen uit weet te slepen. Van oudsher is de 'soudure', de periode dat de vorige oogst al is opgegeten en de nieuwe oogst nog niet binnen is, een kritieke fase in de voedselvoorziening in West-Afrika. De handelsvrouwen houden de aanwezige voorraden achter en de prijzen rijzen de pan uit. En ze worden hoger naarmate de voorgaande oogst slechter was en de volgende oogst langer uitblijft. Overal in het land doen zich die problemen voor, maar in de stad laten ze zich het sterkst voelen. Weliswaar doet de president af en toe een beroep op de handelsvrouwen om het niet te bont te maken met de prijzen, maar effect heeft het niet altijd. Overigens blijft het nog steeds de vraag of de harde methoden die Rawlings bijvoorbeeld in Ghana op de handelsvrouwen loslaat wel het beoogde resultaat hebben. De voedseldistributie is in hoge mate van hun netwerk afhankelijk en dat is niet in een klap te vervangen. De overheid probeert via 'Togograin'* een plafond in de markt te brengen, maar het marktaandeel van deze organisatie is, ondanks verplichte leveringen van de boeren en import uit het buitenland, nog te beperkt om een beslissende invloed op de voedselvoorziening en de voedselprijzen te kunnen uitoefenen. Het is tekenend voor het belang dat aan de voedselvoorziening wordt gehecht dat 'Togograin' geleid wordt door militairen. En het is even opvallend dat ze in tegenstelling tot andere overheidslichamen niet bang zijn om informatie over hun activiteiten te geven.

Het leger is niet al te nadrukkelijk in het Togolese straatbeeld aanwezig, hoewel ik van de voortdurende controles op de in- en uitvalswegen van elk provinciestedje toch wel een beetje de kriebels krijg, vooral als je voortdurend je paspoort moet opduiken en moet uitleggen wat je komt doen. Naast het leger heeft president Eyadéma, die met zijn tweede staatsgreep in 1967 voorgoed 'les anciennes familles', de urbane elite uit het zuiden, uitschakelde, een nieuwe machtsbasis gevormd met de oprichting van het 'Rassemblement Populaire Togolais' (RPT), de enige politieke partij in het land. De staatsgreep bracht ook een aardverschuiving in de machtsverhoudingen te weeg: van het economisch belangrijke zuiden naar het afgelegen maar dichtbevolkte noorden. Lomé bleef het centrum van politieke macht, maar het

* 'Togograin' is een staatsonderneming die een deel van de voedselgewassen opkoopt na de oogst, opslaat en weer verkoopt in tijden van schaarste. 'TOGOGRAIN' heeft zeker geen monopoliepositie.

werd niet langer door zuiderlingen beheerst. Pogingen om middels de groeipool Kara ook het economische zwaartepunt naar het noorden te verschuiven, blijken niet onverdienlijk te zijn, maar bedreigen de economische positie van het zuiden nog geenszins. Dat juist Kara werd uitgekozen om groeipool te worden, behoeft geen verwondering te wekken. Het ligt in de geboortestreek van de president, het stamgebied van de Kabyé.

De Kabyé bewonen al eeuwenlang de bergen rond Kara en hebben er een vernuftig landbouwsysteem ontwikkeld, inclusief terrassering van hellingen en bemesting van akkers, hetgeen een hoge bevolkingsdichtheid mogelijk maakt. Dat zoiets alleen maar kan wanneer grote hoeveelheden arbeid worden geïnvesteerd een recent onderzoek. Een gemiddelde Kabyé boer werkt 246 dagen per jaar op zijn akker en verricht nog eens 47 dagen andere produktieve activiteiten; 55 dagen gaan op aan marktbezoek en sociale verplichtingen, hetgeen 17 dagen aan 'vrije tijd' overlaat. Zijn vrouw heeft zelfs maar 6 dagen per jaar zonder activiteiten. Zij werkt 132 dagen op de akkers, 174 dagen in het huishouden (ook om water te halen!) en besteedt 53 dagen aan marktbezoek en sociale verplichtingen. Het dichtbevolkte Kabyé-gebied werd door de Duitsers al gebruikt om dwangarbeiders voor de spoorwegaanleg te rekruteren. Langzamerhand is het gebied een arbeidsleverancier geworden voor de cacaogebieden en steden in Togo, Ghana en andere naburige landen. De ondergeschikte rol van de Kabyé is sinds de komst van Eyadéma echter omgebogen. Kara is sindsdien verrijkt met enige industrieën, een groot vliegveld dat echter niet door de burgerluchtvaart maar wel door de Fransen wordt gebruikt, een luxe hotel en een door de Chinese volksrepubliek gebouwd en geschonken Paleis van de RPT, een moderne markt en niet te vergeten een aantal belangrijke plattelandsprojecten in de omgeving.

Verder naar het noorden ligt de vlakte van de Oti, een zijrivier van de Volta. Het gebied is slechts dun bevolkt. Dat is niet op de laatste plaats te wijten aan de oogziekte onchocercose (rivierblindheid) die verspreid wordt door de 'zwarte vlieg'. In de dalen en zijdalen van de Volta in Ghana, Boven-Volta en Togo wonen daardoor vaak weinig mensen. Een welkijks terugkerend fenomeen in Noord-Togo is dan ook het rondcirkelen van de helikopter van de Wereld Gezondheidsorganisatie. Al vliegend en insecticidespuitend probeert men de 'zwarte vlieg' te bestrijden. Het gebied zou na een succesvolle bestrijding dichter bevolkt kunnen worden, maar nu is er langs de Oti een groot Nationaal Park gevestigd waarvoor zelfs bestaande dorpen zijn ontruimd. Een groot deel van de vlakte langs de rivier zal dus toch niet gekoloniseerd kunnen worden. En het is bovendien maar afwachten of het reservaat voldoende toeristische mogelijkheden biedt om als alternatieve inkomstenbron te kunnen dienen voor dit gebied.

Helemaal in het noorden van Togo voorbij de riviervlakte en tegen de grens met Boven-Volta, bevindt zich weer een dichtbevolkt gebied. Vanaf de heuveltoppen gezien, ontvouwt zich een schitterende groene boom-

savanne, die bezaaid is met soukhala's: groepjes lemen hutten die rond een binnenplaats staan en aaneen lijken gesmeed tot een cirkel door een lemen buitenmuur. Er bestaan in dit deel van Togo geen echte dorpen, hoogstens staan hier en daar de soukhala's nog dichter bij elkaar dan elders. Een soukhala wordt bewoond door een grootfamilie: een man, zijn vrouwen en hun kinderen en vaak ook enkele van zijn jongere broers, ongetrouwde zussen, een moeder, een oom, etcetera. Soms wonen er wel veertig mensen in een soukhala, maar er zijn ook veel kleinere, met vijf à tien bewoners. De akkers liggen meestal rond de soukhala. Dichtbij het huis de groentetuinen en vervolgens de akkers met voedselgewassen als gierst en sorghum en handelsgewassen als aardnoten en katoen. In de lager gelegen stukken bij de beken vindt men soms ook weer groentetuinen en rijstvelden. De akkers met de basisvoedselgewassen als gierst en sorghum worden door het hele huishouden gezamenlijk bewerkt. De groentetuinen bij het huis door de vrouwen. De handelsgewassen daarentegen worden meestal door de mannen afzonderlijk bestierd. De vrouwen verkopen de meer-opbrengst van de tuinen voor eigen rekening. Daarnaast hebben ze vaak nog een andere inkomstenbron. Ze brouwen en verkopen bier, bakken potten, vlechten manden of verkopen ge-roosterde aardnoten. De mannen bezitten een permanent gebruiksrecht op hun individuele akker. Als er dan nog land over is, kan dat aan de vrouwen worden toegekend voor hun individuele akkers, maar slechts voor een periode van een of twee jaar. Het gaan dan meestal om de lager gelegen gronden bij de beken, die wel vruchtbaar zijn, maar ook veel zwaarder en daarom moeilijker te bewerken. Daar waardoor de groeiende bevolking het land schaars wordt, of waar blijkt dat de door de vrouwen bewerkte rijstvelden heel lukratief kunnen zijn, wordt het voor de vrouwen steeds moeilijker om hun individuele akkers te behouden. Naarmate de bevolking groeit, raakt ook de voorraad bomen die kunnen dienen als brandhout, op. Het kost de vrouwen uren lopen om hout te vinden. Weliswaar staat het landschap vol bomen, maar dat blijken de geplante vruchtenbomen te zijn, die niet zo maar gekapt mogen worden. De schaarse bosgebieden worden bovendien streng in de gaten gehouden door boswachters, die een verdere aantasting van de bosgebieden (en de onvermijdelijke erosie die daardoor wordt veroorzaakt) moeten voorkomen. Niettemin wordt veel brandhout illegaal gekapt. Petroleum of van elders aangevoerde houtskool is voor de meeste huishoudens te duur.

In het kanton* Kantindi doen al deze problemen zich voor. De bevolkingsdichtheid is hoog en de meeste soukhala's hebben maar weinig grond, zelfs de laagten bij de beken zijn vol met akkers. Hier en daar ligt een lapje grond braak. Meestal is de grond uitgeput door jarenlang gebruik. Af

* 'Kanton' is de bestuurlijke eenheid van de laagste orde, ongeveer vergelijkbaar met een gemeente in Nederland.

en toe heeft een grootfamilie genoeg grond en laat daarom de slechte stukken ongebruikt. Men denkt er vaak niet meer over om het land aan een andere familie, die grond te kort komt, uit te lenen. Voor je het weet, gaan die na een paar jaar namelijk dat lapje als hun familiegrond beschouwen en dan krijg je het nooit meer terug. Doodslag is er al eens het gevolg van geweest. De meeste gronden raken steeds verder uitgeput en een fatsoenlijke oogst is alleen maar mogelijk met behulp van mest. Elke familie heeft wel wat groot- en kleinvee. Maar die kun je niet zomaar langs de akkers met gierst en sorghum sturen. Traditioneel wordt het vee dan ook aan veehoeders meegegeven die het, in ruil voor het vruchtgebruik, verzorgen. In dit deel van Afrika zijn het de Peulh die zich daarmee bezighouden. Vroeger trokken ze met het vee rond, maar ze hebben zich nu vaak permanent gevestigd. Ze worden door de overige bewoners nog steeds neerbuigend bekeken, maar ondertussen staan hun gewassen er goed bij omdat ze de mest van het vee dat ze onder hun hoede hebben, verzamelen en op hun akkers brengen. Wanneer de boeren de mest van hun eigen vee zouden willen gebruiken om hun akkers te bemesten, zou dat betekenen dat ze het vee op stal zouden moeten houden. Maar dan moet ook veevoedsel worden verbouwd en er is al grond te kort om voedsel voor de mensen zelf te verbouwen.

Kunstmest is een alternatief. Maar de prijs is, ondanks subsidies, hoog en steeds meer boeren kunnen geen kunstmest meer kopen of kopen minder dan noodzakelijk is. De voedselvoorziening komt daardoor steeds meer in de knel. Dat wordt nog eens verergerd door de wisselvallige neerslag. De regens laten soms te lang op zich wachten en vallen dan weer in zulke overvloed dat de rijpende gewassen er onder lijden. Het landbouwsysteem is er weliswaar van oudsher op ingesteld maar de flexibiliteit ervan wordt door uitgeputte bodems, erosie en groeiende bevolking, steeds minder. Drie maanden na de eerste regens kan de gierst al geoogst worden, na nog eens drie maanden een andere soort, de sorghum etcetera. In de droge tijd brengen alleen de weinige geïrrigeerde groentetuinen nog wat op. Men moet het dan uitzingen tot het volgende regenseizoen en de nieuwe oogst van de 'gierst'. Het afgelopen jaar was de oogst van de gierst goed, maar toen begonnen de problemen. Hevige regens op het verkeerde moment deden de oogst van de sorghum mislukken. Hongersnood was het gevolg. De honger is het ergst in de 'soudure', de periode waarin de oude oogst al (bijna) op is en er tegelijkertijd inspanning moet worden geleverd om de akkers, voordat de regens aanbreken, te bewerken en in te zaaien. Gelukkig is de nieuwe oogst van de gierst goed geweest, maar voor die tijd hebben heel wat boeren geld moeten lenen om voedsel te kopen. Togograin heeft weliswaar in de kritieke periode graan aangevoerd, maar ook dat moest gekocht worden. Tegen een dergelijke achtergrond is het niet vreemd dat uit dit gebied veel mensen wegtrekken. Sommigen keren na enige tijd weer terug. Anderen blijven voorgoed weg. Ze trekken naar Lomé of naar andere Westafrikaanse landen.

De eerste repatrianten uit Nigeria hebben hun geboortedorp inmiddels al weer verlaten om werk te zoeken in Nigeria. Veel wijzer wordt het gebied niet van de emigranten. De meesten zijn niet in staat om iets van hun verdienste aan de achtergebleven familie af te staan, sommigen vertikken het gewoon. En wanneer het om kinderen gaat die naar de stad worden gestuurd om bij iemand als leerling een vak te leren, moet de familie soms nog bijspringen.

De huidige migratie vormt dus geen oplossing voor de problemen van het gebied. Een systematische verplaatsing van een deel van de bevolking naar kolonisatiegebieden zou weliswaar de druk op de bestaansbronnen verlichten, maar is ook een dure en waarschijnlijk slechts tijdelijke oplossing. Blijft over het benutten van de mogelijkheden om de produktie te intensiveren door kleinschalige irrigatieprojecten. Met behulp van water achter kleine dammen en uit ondiepe putten kan de kans op mislukkingen van de voedselproduktie aanmerkelijk worden verkleind en kan de oogst van tuinbouwgewassen in het droge seizoen worden verhoogd. De bestaanszekerheid neemt daardoor toe (zonder dat overigens een spektakulaire verhoging van inkomens kan worden bereikt). Technisch en zelfs financieel lijken dergelijke pogingen wel te verwezenlijken, maar juist de organisatorische konsekventies kunnen een struikelblok vormen. Irrigatie vergt vergaande samenwerking tussen families en misschien zelfs een soort ruilverkaveling of koöperatievorming om iedereen toegang te kunnen geven tot geïrrigeerde akkers. Terwijl Afrika vaak wordt geroemd om haar traditionele samenwerkingsverbanden en vormen van wederzijdse bijstand, blijken die vooral binnen de families te functioneren en is het veel moeilijker te komen tot hechte samenwerking over de familiegrenzen heen.

Als ik na lange tijd weer op het vliegveld van Lomé sta om naar huis te reizen en het vliegtuig zie klaar staan om naar die andere wereld te vertrekken, moet ik weer aan de boeren in het noorden van Togo denken. Wanneer zij hadden verteld van hun familie, hun opbrengsten en dagelijkse problemen, begonnen zij mij vragen te stellen over mijn land. Ze reageerden verbaasd als ik hun vertelde dat er in mijn land maar weinig boeren zijn en dat die allemaal met machines en dergelijke werken. Dat bijna iedereen in steden woont en in fabrieken of kantoren werkt. Ze keken vol medelijden als ik vertelde dat ik één vrouw en twee kinderen wel genoeg vond, dat mijn ouders ergens anders woonden en mijn grootmoeder alléén in een bejaardenflat. En weer verbaasd omdat ik alles wat ik nodig had kocht van het geld dat ik verdiende en zelfs geen groentetuin en kippen had. 'Jullie moeten wel erg rijk zijn om zo te kunnen leven', zeiden ze dan. Maar dan nog denk ik dat ze een heel ander soort rijkdom in hun gedachten hebben, dan waar ik bij het woord 'rijk' geneigd ben aan te denken. ■